

DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI2402085D>

UDC 39::7.025(497.6)

Оригинални научни рад

БОГДАН ДРАЖЕТА

Одељење за етнологију и антропологију

Филозофски факултет Универзитета у Београду

bogdan.drazeta@f.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-8772-1841>

ЈЕЛЕНА ЋУКОВИЋ

Одељење за етнологију и антропологију

Филозофски факултет Универзитета у Београду

jelena.cukovic@f.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0003-2061-5232>

МАРКО МИЛЕНКОВИЋ

Институт друштвених наука

mmilenkovic@idn.org.rs

<https://orcid.org/0000-0001-9170-1571>

Изазови система заштите нематеријалног културног наслеђа у мултиетничким државама: пример српске заједнице у Херцеговини

Изазови и проблеми заштите нематеријалног културног наслеђа у Босни и Херцеговини (БиХ) одражавају се на све етничке заједнице које је конституишу. Бошњаци, Срби и Хрвати, али и припадници других заједница које живе у БиХ, сусрећу се са низом препрека када су у питању уочавање, документовање, заштита и промоција њиховог наслеђа, како због непостојања унутрашњег консензуса у вези са оним шта јесте а шта није њихово наслеђе (дисонантно наслеђе), тако и због сложеног режима наслеђа које кореспондира са комплексним уставним устројством БиХ. У раду се као студија случаја користи наслеђе Срба у Херцеговини на коме се може уочити како недостатак подршке централних власти, слаба мрежа институционалних актера и мањак сагласности о културним питањима отежа-

вају процесе у вези са заштитом наслеђа. Овај рад настоји да пружи подстрек за превазилажење изазова и проблема заштите НКН-а у БиХ, као и да понуди одређене предлоге за реформу система како би био инклузивнији и пружао оквир заштите за све грађане и заједнице које живе у БиХ.¹

Кључне речи: нематеријално културно наслеђе, дисонантно наслеђе, систем заштите, Унеско, Република Српска, Федерација Босне и Херцеговине, Босна и Херцеговина, Херцеговина, Срби

Challenges of the Intangible Cultural Heritage Safeguarding System in Multiethnic States: The Example of the Serbian Community in Herzegovina

The challenges and problems in the safeguarding of intangible cultural heritage in Bosnia and Herzegovina are reflected in all the ethnic communities that constitute the country. Bosniaks, Serbs and Croats, as well as members of other communities living in Bosnia and Herzegovina, face a number of obstacles when it comes to identifying, documenting, protecting and promoting their heritage. This is due, on the one hand, to the lack of internal consensus on what is and what is not part of their heritage (dissonant heritage) and, on the other hand, to the complex arrangement of heritage that corresponds to the complex constitutional structure of Bosnia and Herzegovina. This paper uses the heritage of Serbs in Herzegovina as a case study to illustrate how the lack of support from central authorities, the weak network of institutional actors and the lack of agreement on cultural issues complicate the processes related to heritage protection. This paper aims to provide an incentive for overcoming the challenges and problems of ICH safeguarding in Bosnia and Herzegovina and to offer some suggestions for reforming the system to make it more inclusive and provide a framework for the protection of all citizens and communities living in Bosnia and Herzegovina.

---

¹ Истраживање спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије, бр. пројекта 1534, *Српско нематеријално културно наслеђе на Западном Балкану: Прејуреке и прилике за инклузивно истраживање и очување* – SICHWEB / This research was supported by the Science Fund of the Republic of Serbia, #GRANT No 1534, *Serbian intangible cultural heritage in the Western Balkans: Perils and prospects of inclusive research and safeguarding* – SICHWEB.

Key words: intangible cultural heritage, dissonant heritage, protection system, UNESCO, Republika Srpska, Federation of Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina, Herzegovina, Serbs

УВОДНА РАЗМАТРАЊА: БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА – ДИСОНАНТНОСТ И АУТОРИЗОВАН ДИСКУРС КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА У МУЛТИЕТНИЧКОЈ СРЕДИНИ

Заштита нематеријалног културног наслеђа (даље НКН) постала је обавеза држава које су приступиле Конвенцији о очувању нематеријалног културног наслеђа. У мултикултурном оквиру који наглашава разлике међу заједницама и њихову реалну одељеност, често и симболичку/физичку, заштита НКН-а наилази на низ изазова које антропологија дели с правним и политичким наукама. Очување НКН-а у БиХ одликују бројни изазови типични за постконфликтна друштва. У контексту богатог, разноликог и сложеног културног наслеђа БиХ, заштита НКН-а долази постепено у фокус пре свега имајући у виду његов изразити потенцијал како за изазивање, тако и за превенцију сукоба (Milenković, Antonijević & Spremo 2019; Milenković 2024). За разумевање природе проблема заштите нематеријалног културног наслеђа у мултиетничкој држави каква је Босна и Херцеговина, налазимо да су посебно важна три теоријска концепта која долазе из домена критичких студија наслеђа. У питању су *ауторизовани дискурс наслеђа* (Smith 2006), *дисонантно наслеђе* (Tunbridge & Asworth 1996) и *режим наслеђа* (Breglia 2008; Kuutma 2013; De Cesari 2013; Geismar 2015). Почнимо од најстаријег од ових концепата, а то је *дисонантно наслеђе*, теоријске одреднице Танбриџа и Асворта (Tunbridge & Asworth 1996), коју су увели у последњој деценији 20. века а која проблематизује често неслагање интересних група око тога како су елементи наслеђа интерпретирани у садашњости. Дисонанцу могу стварати гласови политичких партија унутар једне државе, неформалних интересних група, националних, конфесионалних, сексуалних мањина, група повезаних регионалним, локалним, професионалним, родним и другим идентитетским маркерима. Оно што једни перципирају као елемент наслеђа вредан чувања, или славан део историје, други могу сматрати периодом обесправљености и елементом заваде и репресије. Даље се групе могу конструисати управо кроз став који ће заузимати према одређеним идентитетским симболима. Дисонантност се сматра латентном и инхерентном особином културног наслеђа, односно његовим пасивним потенцијалом, толико да се у извесном смислу термин *дисонантно наслеђе* може посматрати

као плеоназам (Kisić 2013, 24). Готово сваки елемент нематеријалног културног наслеђа може се легитимно интерпретирати различито у односу на групу у којој се практикује. Свака од тих група је комплексно структурирани систем, у оквиру којег се одређују значења неког елемента. Идеја о „припадању“ и „пореклу“ елемената културе тешко се, ако се уопште икако, верификује, јер је више него јасно у оквиру етнолошких и антрополошких истраживања да поједини елементи културе могу да се „укорене“, односно да заузму своје место у структури културног система, иако су преузети из неке друге културе или су се у двама или више културних група развијале истовремено. Заправо елементи наслеђа могу бити преузети од других група и другачије интерпретирани, што Унескова листа дозвољава, зато што је могуће заштитити и наслеђе које је дисонантно (Tunbridge & Asworth 1996), иако државе потписнице то не практикују. Насупрот томе, управљање и политике (било локалне, националне или међународне) које стварају наслеђе у јавном дискурсу ослањају се на здраворазумско схватање наслеђа као наслеђа ограничене групе или политике. Такве политике и праксе обично за циљ имају стварање јединствене представе о прошлости и често су активно посвећене сузбијању вишеструких група или наратива (Geismar 2015, 72).

У контексту Унесковог рада у пољу културе, односно система заштите нематеријалног културног наслеђа, опасност чини државни, то јест територијални принцип надлежности над елементима који би требало да репрезентују мањинске културе, а који нису способни да одрже простор за дисонантност и једнаку репрезентацију (Ћиковић 2019, 11). Овоме супротстављена, и у националним државама толико жељена културна консонантност (јединство и хармонија) у вези са разумевањем прошлости, веома се тешко успоставља у областима захваћеним идентитетским конфликтима. Она се у већини држава постиже тако што се поставља ауторитарни глас који надјачава све друге и у чијем се одржању придружују готово све државне институције, почев од образовања. Тај глас, у оквиру теорије културног наслеђа означава се као седиментни односно ауторизовани дискурс наслеђа. Дискурсом културног наслеђа подробно се бавила ауторка Лораџејн Смит (Laurajane Smith), једна од пионирки критичких студија културног наслеђа какве данас познајемо. Њено полазно становиште у књизи *Ушошреба наслеђа* (2006) јесте да дискурс не само да организује начин на који се схватају концепти попут културног наслеђа већ и начин на који се знање конструише и репродукује и последично према њему дела. Она најпре говори о доми-

нантном Западном дискурсу, који неутрализује једне, а фаворизује друге представе о стварности, али се ова идеја може пренети и на националне државе.

Сâмо културно наслеђе није једини аспект Конвенције око које се води научна полемика, већ је то нешто што би се могло назвати *режимом наслеђа* (енг. *heritage regime*). Овај термин настоји да једним именом означи политику, практично деловање и филозофију наслеђа, то јест оно како се наслеђе детектује, како се према њему опходи, и најважније како се и у које сврхе употребљава од стране глобалних и националних институција, стручњака, припадника и представника заједнице из које потиче (Ћуковић 2023, 44). „Режим“, у свом међународном политичком значењу, односи се на скуп „имплицитних или експлицитних принципа, норми, правила и поступака доношења одлука“ који регулишу области међународних односа (De Cesari 2013, 401).

Пре него што упловимо у анализу режима наслеђа Босне и Херцеговине, важно је разумети да је он последица како случајности, насумичних догађања и специфичне ситуације која је затекла ратификацију Конвенције, тако и активних одлука у оквиру политика културе (Kuutma 2013, 23). Једна од кључних одредница режима је пракса инвентарисања, односно начин на који се пописују елементи нематеријалног културног наслеђа о чему ће више речи бити у анализи која следи. У раду се фокусирамо на пример једне од конститутивних заједница у БиХ и потешкоћама са којима се њени припадници сусрећу приликом заштите оних елемената нематеријалног културног наслеђа које они сматрају важним.

ИЗАЗОВИ РЕЖИМА ЗАШТИТЕ НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Проблеми заштите нематеријалног и материјалног културног наслеђа у Босни и Херцеговини у оба њена ентитета – Федерацији Босне и Херцеговине и Републици Српској – предмет су многобројних и обимних расправа (Medar Tanjga, Pandurević & Panić Kašanski 2017; Stengård & Legnér 2019; Kudumovic 2020; Solaković 2020; Salihović 2021). Од како је окончан рат вођен 1992–1995. године на простору Босне и Херцеговине, проблеми политичког функционисања државе (Sahadžić 2009, 17–43), рада њених институција (Hejden 2003, 107–180), између оних посредно задужених за културу (Medar Tanjga, Pandurević & Panić Kašanski 2017, 21–60), као и непостојање јединственог медијског простора (Turčilo & Buljubašić 2017, 93–118), утичу и на

свакодневни живот људи у многим доменима (Dražeta 2023, 321–334).

Уређење државе са два политичка ентитета – Федерација Босне и Херцеговине и Република Српска – уз Дистрикт Брчко, успостављено је потписивањем Дејтонског мировног споразума (Stengård & Legnéř 2019, 2–3). С тим у вези је и заштита нематеријалног културног наслеђа, утемељена на принципу по којем се за номинацију за Репрезентативну листу УНЕСКО једне године бира елемент из Федерације Босне и Херцеговине, а друге године елемент из Републике Српске. Системи у ентитетима функционишу независно један од другог, а избор се односи само на елемент који се кандидује на Репрезентативну листу Унеска. Динамика избора се доследно поштује, али је због нових одлука и процедура које прописује Унеско она знатно успорена. Дакле, један елемент са ентитетске националне листе може бити предложен сваке друге године, али се због наведене проблематике у најбољем случају, како се констатује у литератури, на Унесковој листи може наћи сваке четврте године (Medar Tanjga 2022, 78). Док је у Републици Српској заштита НКН-а поверена Музеју Републике Српске и надлежном Министарству просвјете и културе, у Федерацији Босне и Херцеговине наведени процес се одвија између Земаљског музеја, Музичке академије у Сарајеву и надлежног Федералног министарства културе и спорта. По питању заштите НКН-а Влада Дистрикта Брчко под својом ингеренцијом има Одјељење за привредни развој, спорт и културу, мада до данас из Дистрикта није стигао ниједан предлог за заштиту одређеног елемента. На државном нивоу Босне и Херцеговине кровна институција јесте Државна комисија за сарадњу Босне и Херцеговине са Унеском формирана 2009. године при Министарству цивилних послова Босне и Херцеговине, након што је БиХ ратификовала Унескову конвенцију 2008. године (Medar Tanjga 2022, 70–74; Pandurević 2022, 154–156).

Такав систем на државном нивоу је усклађен са функционисањем државе и требало би да доприноси изградњи бољег друштвеног и међуетничког дијалога, те културних политика заснованих на сличностима и позитивним примерима из праксе, али то није увек случај. Наиме, политичке тензије и честе смене кадрова у оквиру институција задужених за културу, стварају амбијент у коме није могуће дугорочно планирати и спроводити одређене стратегије повезане са очувањем НКН-а. С друге стране, читав низ домена као што су економија, музика, празнични/свакодневни живот и друге области (Dražeta & Guja 2018, 899–924; Dražeta 2020, 669–695; Guja 2021, 81–100; Dražeta 2022, 211–230) показује да међуетничка комуникација и

интеракција постоји и опстаје, упркос сложеном државном уређењу режима наслеђа. При томе, треба имати у виду да је наведени систем заштите НКН врло сложен и јединствен у свету, као што је и државно уређење Босне и Херцеговине, у оквиру кога се преплићу надлежности институција на различитим нивоима власти (Medar Tanjga 2022, 75–76), тако да би свака промена значила преобликовање читавог система по принципу спојених судова.

Елементи из Босне и Херцеговине који се налазе на Репрезентативној листи Унеска потичу из различитих области те земље – Босанске Крајине (*Змијањски вез*, номинован из Републике Српске и уписан 2014. године), Херцеговине (*Коњичко дрворезбарство*, номиновано из Федерације Босне и Херцеговине и уписано 2017. године), Усоре и Соли (*Брање шправе иве на Озрену*, номиновано из Републике Српске и уписано 2018. године), Тропоља (*Обичај наџијецања у кошењу шправе на Кујресу*, номинован из Федерације Босне и Херцеговине и уписан 2020. године), као и Босанске Посавине. Из те и других руралних области потиче елемент *Узјој коња расе лийицанац*, номинован из Републике Српске и уписан 2022. године и придружен заједничкој номинацији Аустрије, Босне и Херцеговине, Хрватске, Мађарске, Италије, Румуније, Словачке и Словеније. За Репрезентативну листу је 2022. године предложена *Севдалинка*, градски музичко-поетски облик из Федерације Босне и Херцеговине који се не везује ни за једну регију већ градску средину уопштено, док је елемент са Козаре и Поткозарја (*Густо коло*) у припреми за следећу номинацију из Републике Српске (Medar Tanjga 2022, 75–78).

Елементи НКН-а не морају бити везани само за једну од три конститутивне етничке заједнице (Бошњаке, Србе и Хрвате), већ могу бити везани и за мањинске заједнице, традиционално присутне у Босни и Херцеговини. У питању су Јевреји, Роми, Пољаци, Русини, Украјинци, Чеси и припадници других етничких групација. Релевантан појам за препознавање елемента НКН-а јесте „локална заједница“ коју Конвенција не дефинише тачно, али се увидом у регистар Босне и Херцеговине потврђује функционалност овог модела, без обзира на сложени систем заштите НКН-а и комплексно државно уређење Босне и Херцеговине (Pandurević 2022, 151–161; Medar Tanjga 2022, 71–78), будући да су заједнице територијално и идентитетски консолидоване након рата 1992–1995. године. Регионални идентитети такође су важан оквир помоћу кога спознајемо да припадници различитих заједница деле исте културне праксе на основу припадности одређеном микрорегиону, подручју везаном за одређену област или

ширу територијалну целину. С друге стране, етничка идентификација и ентитетске границе су важан фактор свакодневног живота припадника свих заједница у БиХ, што такође треба уважити (Dražeta 2023, 321–334; Dražeta 2022, 211–230). У том смислу, међуетничке сличности а не разлике могу бити препознате као средство помирења, разумевања унутар друштва и институционалне сарадње на подручју Босне и Херцеговине (Čuković 2017, 45–56; Stengård & Legnér 2019, 858–870; Kudumović 2020, 231–248; Dražeta 2023, 321–334). Међутим, наглашавање сличности на местима где их нема може се претворити у претенциозна очекивања, уколико се не уважи друштвена, историјска и формално-правна стварност која у одређеној мери условљава дистанцу међу заједницама у савременом периоду. Сама Конвенција наглашава различитост односно појам идентитета као нешто што је важно препознати и заштитити. С тим у вези, изазови и проблеми у вези са НКН-ом у Босни и Херцеговини на примеру српске заједнице у Херцеговини се посматрају као својеврсна студија случаја, односно полазна основа за разматрање других простора у Босни и Херцеговини на којима свака етничка заједница „живи“ своје наслеђе на свакодневном и празничном нивоу.

СТУДИЈА СЛУЧАЈА – СРПСКА ЗАЈЕДНИЦА У ХЕРЦЕГОВИНИ

У овом раду дат је осврт на оно што чини савремену културу Срба на подручју Федерације Босне и Херцеговине, односно централне (Мостара), јужне, западне и северне Херцеговине. Затим, текст се осврће на Србе у Републици Српској, односно источној Херцеговини. Компаративна перспектива служи као оквир помоћу кога се може спознати да Срби у централној Херцеговини, односно долини Неретве, другачије доживљавају и испољавају сопствену идентификацију и наслеђе у односу на своје сународнике из источне Херцеговине. Такође, припадници српског народа у јужној, западној и северној Херцеговини представљају незнатну мањину, тако да се њихови погледи на оно што чини њихов идентитет и наслеђе повезују са ставовима и размишљањима Срба из долине Неретве, тј. Подручја Града Мостара. У Херцеговини се, услед различитих историјских околности, етничка и религијска структура мењала почев од краја XIX преко XX до почетка XXI века. Положај српске заједнице као малобројне мањине у појединим деловима Херцеговине је новија, односно актуелна категорија, будући да су Срби у наведеној области присутни генерацијама уназад. Њихов доживљај сопственог идентитета и на-

слеђа условљен је, дакле, генерацијским трансфером (образовањем, васпитањем, породичним предањем) и историјским искуством заједнице. Како би се целокупна област Херцеговине сагледала ваљано у контексту заштите НКН, потребно је обавити нова систематска теренска истраживања и, самим тим, израдити студију обимног карактера од стране већег броја људи. Тај простор омеђен је планинама Височицом, Бјелашницом, Чврсницом, Враном и Љубушом на северу, Дувањским пољем на западу, Јадранским мором на југу и црногорском границом на истоку. У средишту те регије налази се Мостар са широм околином (Dedijer 2001, 11).

Теренско истраживање на које се ослања овај рад спровео је један од аутора у периоду од 2017. до 2022. године. Петнаест формалних интервјуа обављено је уз помоћ структурираног упитника у коме су питања била подељена на пет целина. У питању су обележавање празника, економске активности, перцепција тренутног политичког система, међуетничких, као и унутаретничких односа и подела. Свака од наведених целина у просеку садржи пет вишезначних питања, тако да би набрајање свих питања на овом месту превазишло оквира рада. Три саговорника су припадници млађе генерације (до 30 година), осам саговорника припадају средњој (од 30 до 60 година) и четири саговорника старијој генерацији (преко 60 година). Испитаници су углавном високообразовани, а релативну већину од десет саговорника чине мушкарци, док је с друге стране интервјуисано пет жена. Поред формалних интервјуа обављено је преко педесет појединачних и групних неформалних интервјуа на различитим локацијама, како у приватном (породичне куће и станови, аутомобили саговорника), тако и у јавном простору (кафићи, ресторани, институције, тргови, шеталишта). Неформални разговори вођени су, углавном, без специфичног повода, односно током провођења слободног времена са људима до којих се дошло током дужег и неколико спорадичних боравака у Херцеговини. Теме разговора су се наметале саме од себе – етнички и религијски идентитет, односно његова перцепција у савременом периоду и прошлости, а самим тим и политички оквир у коме се српска заједница налази од завршетка рата 1992–1995. године. Саговорници се баве просветним, културним, књижевним, научним и уметничким радом, запослени су у јавном и приватном сектору, било као службеници у градској или општинској управи, банци или некој другој фирми, било као предузетници или пољопривредници. У питању су, дакле, особе које раде при цркви као цивилна (црквењаци) или свештена лица, писци историјских ро-

мана и кратких прича, историчари, физички хемичари, музиколози, политиколози, историчари уметности, лекари, новинари, инжењери, полицајци, иконописци, дуборесци, вајари, фотографи, графички дизајнери, гуслари, пијанисти, глумци, економисти, архитекте, урбанисти, трговци, угоститељи, сточари, итд. Комбинација формалних и неформалних интервјуа изнедрила је отвореније ставове по питању идентитетских и политичких тема код већине саговорника, док је опсервација коришћена само онда када није долазило до интеракције са проучаваном заједницом, као што су територије општина Берковићи, Столац и Равно у источној Херцеговини, општине Неум у јужној Херцеговини, општине Широки Бријег и дела општине Томиславград у западној Херцеговини, те општине Јабланица у северној Херцеговини. Опсервација је омогућила увид у материјалну културу, цркве и гробља, тако да закључци добијени путем опсервације показују да је присуство Срба у оквиру наведених подручја, изузев Берковића, било изражено у прошлости али да је данас готово незнатно. У централној Херцеговини, односно Мостару и околини, био је заступљен дужи боравак, као и у осталим градовима у источној Херцеговини. Локално становништво је интервјуисано у Граду Мостару и Граду Требињу, општинама Љубиње, Невесиње, Источни Мостар,² Гацко, Билећа, те херцеговачком делу општине Калиновик (Улог). На подручју јужне (општина Чапљина), западне (општина Љубушки) и северне Херцеговине (општина Коњиц), извршена су теренска истраживања мањег обима, тачније спорадични разговори са локалним српским становништвом и њиховим верским челницима. У питању су теме које се тичу перцепције етничког и религијског идентитета и правно-политичког положаја српске заједнице у местима у којима она данас представља мањину.

Поред формалних и неформалних разговора, опсервација је подразумевала посматрање свакодневног живота, појма који је дуго био ван научне сфере интересовања, данас, легитимног поља проучавања у друштвено-хуманистичким наукама (Spasić 2004, 9–10). Постоји консензус у вези са наведеним концептом у науци, односно већина аутора се слаже да је свакодневни живот повезан са приват-

² Трогодишњи рат окончан Дејтонским споразумом 1995. године је територију предратне општине Мостар учинио подељеном на Град Мостар у Федерацији Босне и Херцеговине и Источни Мостар, општину у Републици Српској. Источни Мостар чине три територијално неповезана села, и то Камена, Кокорина и Зијемље (Fuka 2012).

ношћу, доколицом, репродукцијом или расподелом, тј. подразумева радње са понављањем и редовношћу. Стога, подела на приватну и јавну сферу није више тако ригидна као што је то био случај, већ порозна и флуидна (Pavlović 2016, 77–80). Слободно време се у етнологији и антропологији одређује као време проведено ван рада у неструктурираном облику, док је доколица везана за провођење временског интервала са циљем рада на себи (Lepetić 2014, 52–56). Постоји мишљење да су слободно време и доколица појмови са истим значењем, док са друге стране преовлађује став по коме они нису уопште исти. Слободно време се односи на време ван обавезног рада (хигијена, посао, породица), док је доколица заправо конкретни утросак тог времена (Žikić 2012, 81–104). Треба напоменути да је свакодневни живот повезан са појмом савремене културе, а самим тим ту се намеће и питање *живој наслеђа*, односно перцепције тог појма у одређеном друштвено-политичком контексту, на шта свакако указују етнологија и антропологија као дисциплина (Milenković 2014, 181–206; Milenković 2016, 9–34). Свакодневна култура може бити „радно“ дефинисана као систем вредности, понашања и размишљања који у одређеној мери прихвата или делимично прихвата већина чланова заједнице. Теме повезане са савременом културом, односно људским заједницама доступним непосредном проучавању у оквиру одређеног контекста, део су дисциплинарног инвентара етнологије и антропологије (Žikić 2010, 17–34). Стога се подела на традиционалну и савремену културу чини произвољном, будући да настаје у одређеном временском периоду када је оно што данас називамо традиционалним забележено као савремено (Ivanova 2005, 23–24).

Када су у питању културни садржаји у Мостару, постоји одређени степен сарадње између свих институција чији је задатак да промовишу вредности културе као области јавног живота у граду. Културна удружења поседују, углавном, етнички предзнак, мада постоје заједнички напори да се оствари међуетничка сарадња, нарочито на пољу музике (Dražeta & Guja 2018, 899–925). Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ – Градски одбор Мостар и Српско пјевачко и културно-умјетничко друштво „Гусле“ настоје да српској заједници пруже оквир у коме може да делује на јавној урбаној културној сцени. Активности које наведена удружења спроводе јесу „Шантићеве вечери поезије“ (Kruļj 2019) чија је стогодишњица обележена 2019. године, као и „Просвјетина школа српског језика, историје и културе“ која омогућава деци са подручја Херцеговачко-неретванског кантона/жупаније да похађају допунску наставу из групе предмета на

српском језику.³ Културни делатници међу мостарским Србима сматрају да би организовање музејског простора било погодно за приказ културног присуства Срба у долини Неретве и Херцеговини, док поједини испитаници мисле да би требало узети учешћа у постојећим институцијама, нпр. Музеју Херцеговине лоцираном у делу града у коме претежно живе Бошњаци. Културне активности међу мостарским Србима почивају и на позоришним представама, изложбама, књижевним вечерима и другим дешавањима која се организују од стране културних центара, позоришта/казалишта и осталих институција. О прегледу тих активности писано је уопштено на другом месту (Krijić 2019), мада недостаје детаљан осврт на област културе мостарских Срба у савременом периоду. Културне политике на којима раде представници хрватског и бошњачког народа у Мостару могу да буду подстрек српској заједници да се укључи у креирање тих политика, будући да је њен потенцијал у интегративном смислу врло изражен. То значи да позиција српске заједнице може да буде фактор превазилажења етно-политичких подела између Хрвата и Бошњака и њиховог повезивања на друштвеном плану, будући да припадници српске заједнице живе, раде и проводе време дуж читавог града и да суграђани других нација о Србима имају, углавном, позитивно мишљење (Dražeta 2019, 97–111).

У источној Херцеговини, културни садржаји су доступни становницима делом због тога што запослени у Музеју Херцеговине у Требињу и другим културним установама раде на организацији различитих догађаја током целе године. У питању су филмски фестивали, промоције књига, научни и књижевни сусрети, музичке свечаности. Ипак, саговорници који живе на подручју Требиња, Невесиња, Љубиња, Гацка, Билеће и Источног Мостара мисле да треба обогатити културне садржаје, при чему би важан корак био процес заштите и промоције истих. У питању је заправо сет знања и пракси који се тичу прослављања крсне славе, али и технологије производње млечних производа (Naumović & Dražeta 2023, 1015–1058), те прераде и производње лековитог биља, свега оног што се због честих политичких превирања и непостојања шире, институционалне подршке републичких и државних власти не перципира као део нематеријалног

³ Деца у Мостару током радне седмице похађају основне и средње школе према наставном плану и програму на хрватском односно босанском језику, тако да се настава на српском језику одвија у допунском облику због тога што за редовну наставу нема правних и административних могућности.

културног наслеђа. Нажалост, ни самоорганизованост припадника локалне заједнице није на нивоу на коме би иницијатива заштите одређеног елемента културе била могућа. Дакле, испитаници претпостављају да због политичких и институционалних баријера не би дошло до реализације заштите њиховог наслеђа, те се у тај процес нису ни упуштали. Даље, саговорници додају да је усмереност људи на политичку сцену и економске (не)прилике таква да ни они сами не могу да перципирају делове своје свакодневне културе као нешто што је важно заштитити.

Једно од најважнијих догађања на подручју источне Херцеговине јесте *Невесињска олимпијада*, спортске игре („традиционалне“, нпр. бацање камена с рамена, те „модерне“ попут малог фудбала) које се од друге половине 19. века одржавају у селу Братачки луг код Невесиња. Ова пракса јесте номинована од стране Босне и Херцеговине на Унескову листу нематеријалног културног наслеђа (Svrđlin 2019), али није прошла у процедуру путем које је могла да се нађе у оквиру Регистра најбољих пракси очувања (Medar Tanjga 2022, 76). Елементи из источне Херцеговине који су нашли своје место на прелиминарној листи Републике Српске и Босне и Херцеговине јесу обичај прављења угља (ћумура) под називом *Паљење жезнице* и *Сир из мијеха* (Medar Tanjga 2022, 87). Поједини саговорници сматрају да би у наредном периоду требало радити на популаризацији концепта очувања НКН-а на примеру Невесињске олимпијаде како би се процес заштите наслеђа започео на подручју целе Херцеговине, односно промоција тог концепта широј публици. Док у Љубињу стварају појединци тако што пишу историјске романе за које постоји огромно интересовање публике (Svrđlin 2018), дотле се праксе у вези са културом сећања на херојску прошлост врше у Гацку и Билећи једном годишње у оквиру манифестације „Ђоровићеви сусрети писаца и историчара“ (SPKD „Prosvjeta“ – ОО Gacko 2019; Radio televizija Republike Srpske 2019). Напоследку, део саговорника из Источног Мостара прижељкује да се њихово место нађе на мапи екотуризма, јер сматрају да начин живота који практикују у смислу економске самодовољности, тачније израде млечних производа и узгоја аутохтоних сорти поврћа може бити подстрек општем привредном развоју само уколико им у томе помогне централна власт Републике Српске односно Босне и Херцеговине. Како истичу неки од саговорника, до сада подршку институција нису имали због политичких тензија, али се надају да ће то бити другачије. Срби на подручју јужне Херцеговине спроводе културне активности у виду организације књижевних вечери и пројекција

филмова, као и обнављања библиотека и рада удружења „Просвјете“ у Чапљини. С друге стране, српска заједница у околини Широког Бријега, Коњица и Јабланице (западна и северна Херцеговина) верске празнике посматра као једини вид културног дешавања, будући да се једино тада могу наћи они који живе у завичају и ван њега на једној локацији, тако да се макар симболички потврди њихово присуство у оквиру наведених делова Херцеговине.

Економске активности Срба у Мостару одликују се неизвесношћу и показују широк дијапазон делатности, од пољопривреде преко јавне управе и приватног сектора до културног рада. Исти је случај и код саговорника српске националности из источне Херцеговине, који путем пољопривреде, сточарства, јавне управе, приватног сектора и културних установа обезбеђују себи и својој породици одређени вид егзистенције, само уколико се у то укључују и поједини додатни послови. Пољопривредни производи, нарочито лук, кромпир (кртола), шаргарепа (мрква), бели лук (сарансак), а првенствено млечни производи (сир из мијеха, тј. мешине, млеко и кајмак), препознати су од стране остатка херцеговачког становништва бошњачке и хрватске националности као „бренд“ источне Херцеговине. Као што је већ наведено, знања о технологији производње нашла су своје место у оквиру система заштите нематеријалног културног наслеђа Босне и Херцеговине, тако да се сир из мијеха налази на прелиминарној листи. У јужној Херцеговини то би такође могао бити случај јер је недавно, према речима испитаника, покренута производња маслиновог уља по рецептури каква је постојала у околини Чапљине у прошлости. Пласман робе одвија се захваљујући раду локалног пароха.

Унутрашње политичке поделе на релацији између периферије (Херцеговина) и центра (Бања Лука – Сарајево) отежавају пласман робе, проналажење економских стратегија погодних за „нормалан живот“ (додатни посао), као и предлагање нових идеја у вези са привредним јачањем свог краја. Питање наслеђа српске заједнице се ту намеће као један од фактора привредног развоја кроз туризам. Културни садржаји међу припадницима српске заједнице у Мостару постоје, али они сматрају да их је потребно обогатити, док истовремено путем институционалног позиционирања настоје да обезбеде сопственој заједници бољитак и учине је посредником између хрватских и бошњачких политичких и културних представника. У источној Херцеговини припадници српске заједнице такође сматрају да је потребно обогатити постојеће културне садржаје, али и промовисати елементе њиховог *живој наслеђа* практикованог на свакодневном и

празничном нивоу. Тако би се традицијска култура претворила у замајац привредног развоја, а заштита нематеријалног културног наслеђа би била почетни корак ка остварењу тог циља. Положај српске заједнице у јужној, западној и северној Херцеговини може се описати политичком невидљивошћу, економском довитљивошћу и покушајем да се уз помоћ локалних свештеника општа слика живота промени ка бољим условима.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА – ШТА СЕ МОЖЕ УЧИНТИ У ЦИЉУ УНАПРЕЂЕЊА СИСТЕМА ЗАШТИТЕ НКН-А У БИХ?

Изазови и проблеми заштите нематеријалног културног наслеђа у Босни и Херцеговини одражавају се на све етничке заједнице које чине њен конститутивни оквир. Бошњаци, Срби и Хрвати се сусрећу са низом препрека када је у питању уочавање, документовање, заштита и промоција њиховог наслеђа, како због делимичног непостојања унутрашњег консензуса у вези са оним шта јесте а шта није њихово наслеђе (дисонантно наслеђе), тако и претежно због сложеност државног уређења режима наслеђа. У Херцеговини недостатак подршке централних власти, на нивоу федералне јединице (Бања Лука) и државе (Сарајево), као и слаба институционална мрежа у којој Музеј Херцеговине у Требињу не поседује довољне материјалне и људске капацитете да изнесе процес уочавања, документовања, заштите и промоције НКН-а самостално, доводи до мањка сагласности о културним питањима. Наведену заједницу одликује политички систем у коме се периферија и центар боре за превласт над политичким идиомом, економска неизвесност и жеља становника да им се културни садржаји обогате и искористе за промоцију њихове регије и места у којима живе. Наш текст, стога, сматрамо полазном осномом за разматрање других простора у Босни и Херцеговини на којима све етничке заједнице „живе“ своје наслеђе на свакодневном и празничном нивоу. Уколико би се такав тренд развоја успоставио, уређени систем заштите НКН-а не би значио само развој привреде и међуетничке сарадње, већ и отварање научног поља за даља истраживања и анализе у области друштвено-хуманистичких дисциплина.

Сарадња између различитих етничких група, односно носилаца идентитета (истакнутих институција и појединаца, политичких странака и религијских заједница) кључна је за очување НКН-а, тамо где постоје елементи који се сматрају „присвојеним“, а које више заједница очигледно историјски дели и сматра их својим. Пројекат у оквиру којег је настао овај рад, уосталом, има за циљ да допринесе

очувању српског НКН-а на Западном Балкану у мирнодопском кључу, што значи кроз укључивање свих оних који су заинтересовани за заштиту и промоцију НКН-а ради постизања регионалног помирења и спречавања нових сукоба заснованих на идентитету (Milenković 2024). Ипак, организација заједничких културних манифестација, радионица и образовних програма који промовишу разумевање и поштовање различитих културних идентитета показала се као само један, недовољан вид успостављања дијалога, с обзиром на то да активности цивилног друштва по правилу не допиру до већине популације без обзира којој заједници припадају. Уместо тога, инклузивни приступ управљању културним наслеђем има смисла ако је спроведен у институцијама система, кроз јавну управу, институције културе, образовни систем и сектор науке. Имплементација инклузивних политика, укључујући дијалог са свим актерима који имају интерес у политикама идентитета, приступ ресурсима за очување наслеђа свима, укључујући и мањине, као научна, образовна и медијска подршка током овог процеса, имају потенцијал да дају очекивани резултат (Milenković 2024).

Србија и Босна и Херцеговина имају богато културно наслеђе које делимично дели исте или сличне културне елементе, посебно када је реч о српској етничкој заједници (конститутивном српском народу) у Босни и Херцеговини,⁴ мада и о бошњачкој у Рашкој области односно историјској области Санцаку. Иако делује да би међусобно „мешање“ ове две државе могло да буде контрапродуктивно, наше истраживање показује да би њихова сарадња могла бити од кључног значаја за очување нематеријалног културног наслеђа Срба у Босни и Херцеговини. На пример, две земље могу једна другој да пруже подршку у обуци и едукацији стручњака које се баве очувањем НКН-а, имајући у виду богато искуство које Србија има у том погледу, као и развијену праксу институција које окупљају експерте у области (Milenković, Antonijević & Spremo 2019). Најважније је, при томе, да размена стручњака, организовање радионица и семинара, као и пружање приступа релевантним образовним ресурсима, буде званично подржано кроз националне културне и образовне политике, као што нпр. пројекте културне сарадње Срба у региону омогућава Споразум

⁴ Обележаване породичне славе и певање уз гусле у Републици Србији и Републици Српској-Босни и Херцеговини јесу примери заједничких елемената НКН регистрованих у обе државе путем којих се потенцијално може остварити заједничка номинација.

о специјалним и паралелним везама између Републике Србије и Републике Српске. Осим тога, финансијска помоћ, било из буџета или путем заједничког аплицирања за средства међународних институција, пројектима и иницијативама за очување НКН-а српског народа у Босни и Херцеговини, такође би била драгоцен вид сарадње, уколико се медијски сачува од оптужби за „мешање“. Имајући у виду да један део Срба у БиХ живи изван Републике Српске, сарадња с Федерацијом БиХ на плану очувања њиховог наслеђа, у мирнодопском кључу, делује као нужан корак. Размена искустава и удруживање експертизе при заједничким истраживачким пројектима, подршка манифестацијама и догађајима који промовишу српску културу и као део заједничког наслеђа БиХ, дељење најбољих пракси у области заштите и промоције нематеријалног културног наслеђа са Босном и Херцеговином, размена информација о методама документације, ревитализације традиција и укључивања заједнице у процесе очувања културног наслеђа – чине овај сложени мозаик у оквиру кога се сарадњом може остварити значајно виши ниво заштите наслеђа.

Литература

- Breglia, Lisa. 2008. "Monumental Ambivalence: the Politics of Heritage." *Public Archaeology* 7 (1): 56–61. <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1179/175355308X306022> DOI: 10.1179/175355308X306022.
- Ћукović, Jelena. 2017. „(Nematerijalno) kulturno nasleđe kao instrument pomirenja i rešavanja kulturnih konflikata.“ *Antropologija* 17 (3): 45–56.
- Ћукović Jelena 2019. *Nematerijalno kulturno nasleđe iz antropološke perspektive: Reprezentativnost, selektivnost i instrumentalizacija*. Beograd: Filozofski fakultet – Dosije studio.
- Ћукović, Jelena. 2023. *Diskursi kulturnog nasleđa u Vojvodini*. Beograd: Filozofski fakultet – Dosije studio.
- De Cesari, Chiara. 2013. "Thinking Through Heritage Regimes." In *Heritage Regimes and the State*. – 2nd, revised edition, ed. R. Bendix, A. Eggert, & A. Peselmann, 399–413. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Dedijer, Jevto. 2001. *Hercegovina: antropogeografske studije*. Podgorica – Trebinje: Nova knjiga – Vidoslov.
- Dražeta, Bogdan & Zorana Guja. 2018. „Uticaj muzike na međuetničke odnose stanovništva Sarajeva i Mostara.“ *Etnoantropološki problemi* 13 (4): 899–925. <https://eap-iea.org/index.php/eap/article/view/236> DOI: 10.21301/eap.v13i4.1.

- Dražeta, Bogdan. 2019. „Srbi kao integrativni faktor Grada Mostara.“ *Vidoslov* 26 (76): 97–113.
- Dražeta, Bogdan. 2020. “Narratives About Music in the Contemporary Urban Culture of Sarajevo and Mostar’s Population.” In *The Collection of Papers of the 11th International Symposium „Music in Society“*, Sarajevo, October 25–27, 2018, eds. Amra Bosnić, Nerma Hodžić Mulabegović & Naida Hukić, 669–695. Sarajevo: Academy of Music, University of Sarajevo and Musicological Society of the Federation of Bosnia and Herzegovina. DOI: 10.51515/issn.2744-1261.2020.669.
- Dražeta, Bogdan. 2022. „Etnološka i antropološka proučavanja Istočnog Sarajeva: postanak, razvoj i buduće perspektive ‘novog’ grada.“ U *Nauka i stvarnost: zbornik radova sa naučnog skupa* (Pale, 22. maj 2021), ur. Jelena Marković, 211–230. Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Dražeta, Bogdan. 2023. „Prožimanja, udaljavanja i sporenja među Bošnjacima, Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini početkom XXI veka.“ U *Savremena srpska folkloristika XII*, ur. Danijela Petković & Dejan Ajdčić, 321–334. Beograd – Loznica – Tršić: Udruženje folklorista Srbije – Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“ – Centar za kulturu „Vuk Karadžić“ – Naučno-obrazovno-kulturni centar „Vuk Karadžić“.
- Geismar, Haidy. 2015. “Anthropology and Heritage Regimes.” *Annual Review of Anthropology* 44: 71–85. <https://www.annualreviews.org/doi/10.1146/annurev-anthro-102214-014217> DOI: 10.1146/annurev-anthro-102214-014217.
- Guja, Zorana. 2021. „Prilog proučavanju romanijskog stila pjevanja uz gusle kroz prizmu guslara Milovana Srdanovića.“ U *Muzičko nasljeđe Bosne i Hercegovine*, ur. Tamara Karača Beljak & Jasmina Talam, 81–100. Sarajevo: ICTM Nacionalni komitet u Bosni i Hercegovini.
- Hejden, Robert M. 2003. *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*. Beograd: Samizdat B92.
- Ivanova, Radost. 2005. „Bugarska etnologija – stanje i perspektive.“ U *Etnologija i antropologija – stanje i perspektive*, ur. Dragana Radojčić, 21–27. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Kisić, Višnja. 2013. *Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Policies*. Amsterdam: The European Cultural Foundation.
- Krulj, Radivoje. 2019. *100 Šantićevih večeri poezije: 50 godina književne nagrade „Aleksa Šantić“*. Mostar – Trebinje: Srpsko prosvjetno i kulturno društvo „Prosvjeta“ – Gradski odbor Mostar – Manastir Tvrdoš Trebinje.
- Kudumovic, Lana. 2020. “The Experience of Post-war Reconstruction: The Case of Built Heritage in Bosnia.” *Open House International* 45 (3): 231–

248. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/OHI-05-2020-0038/full/html?skipTracking=true> DOI: 10.1108/OHI-05-2020-0038.
- Kuutma, Kristin. 2013. "Between Arbitration and Engineering: Concepts and Contingencies in the Shaping of Heritage Regimes." In *Heritage Regimes and the State*, eds. Regina F. Bendix, Aditya Eggert & Arnika Peselmann, 21–36. Göttingen: Göttingen University Press. <http://books.openedition.org/gup/367>
- Lepetić, Tamara. 2014. „Poimanje svakodnevice na kopnu i na moru: koncept slobodnog vremena pomoraca.“ *Etnološko-antropološke sveske* 23 (12): 51–63.
- Medar Tanjga, Irena, Jelenka Pandurević & Dragica Panić Kašanski. 2017. *Nematerijalno kulturno nasljeđe. Teorijski, metodološki i administrativni aspekti*. Banja Luka: Filološki fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Medar Tanjga, Irena. 2022. „Proučavanje i zaštita nematerijalnog kulturnog nasljeđa Republike Srpske.“ U *Naljeđe i identitet(i)*, ur. Jelenka Pandurević, 69–91. Banja Luka: Centar za folkloristiku i studije kulture (CEFISK) – Filološki fakultet Univerziteta u Banjoj Luci. DOI: 10.7251/ZNII2201069M.
- Milenković, Marko, Milan Antonijević & Jovana Spremo. 2019. „Inkluzivni pristup zaštiti manjinskog nematerijalnog kulturnog nasljeđa u Srbiji iz perspektive standarda ljudskih prava.“ *Etnoantropološki problemi* 14 (2): 715–731. <https://eap-iea.org/index.php/eap/article/view/143> DOI: 10.21301/eap.v14i2.14.
- Milenković, Miloš. 2014. *Antropologija multikulturalizma: Od politike identiteta ka očuvanju kulturnog nasljeđa*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu – Srpski genealoški centar.
- Milenković, Miloš. 2016. *Povratak nasleđu: ogled iz primenjene humanistike*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju – Centar za antropologiju javnih i praktičnih politika Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu – Dosije studio.
- Milenković, Miloš. 2024. *Intangible Cultural Heritage and Reconciliation in the Western Balkans: An Anthropological Perspective*. London: Routledge.
- Naumović, Slobodan & Bogdan Dražeta. 2023. "Who Will Turn Me Away From the Sheep?": Present State and Development Trends of Transhumant Pastoralism in Eastern Herzegovina in the 21st Century." *Etnoantropološki problemi* 18 (4): 1015–1058. <https://eap-iea.org/index.php/eap/article/view/1204>. DOI: 10.21301/eap.v18i4.2.
- Pandurević, Jelenka. 2022. „Nematerijalno kulturno nasljeđe: naučnoistraživačka praksa i administrativni aspekti. Iskustva iz Bosne i Hercegovine.“ U *Savremena srpska folkloristika XI*, ur. Smiljana Đorđević Belić, Danka Lajić

- Mihajlović & Biljana Sikimić, 151–163. Beograd-Loznica-Tršić: Udruženje folklorista Srbije – Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“ – Centar za kulturu „Vuk Karadžić“ – Naučno-obrazovno kulturni centar „Vuk Karadžić“.
- Pavlović, Aleksandar S. 2016. „Svakodnevni život stanovnika severne Kosovske Mitrovice.“ Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Sahadžić, Maja. 2009. „Priroda političkog sistema u Bosni i Hercegovini.“ U *Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine: izabrani aspekti*, ur. Saša Gavrić, Damir Banović & Dr Christina Krause, 17–43. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar – Fondacija Konrad Adenauer.
- Salihović, Nejra. 2021. „Promovisanje bosanskohercegovačke etnološke baštine kroz muziku i ples.“ Magistarski rad, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. London – New York: Routledge.
- Solaković, Alma. 2020. „Status i funkcioniranje nematerijalne kulturne baštine u digitalnom okruženju.“ Diplomski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Spasić, Ivana. 2004. *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stengård, Malin & Mattias Legnér. 2019. “Funder and facilitator: Swedish development aid aimed at cultural heritage in Bosnia and Herzegovina 1995–2008.” *International Journal of Cultural Policy* 25 (7): 858–870. <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/10286632.2019.1621302> DOI: 10.1080/10286632.2019.1621302.
- Tunbridge, John E. & Gregory John Ashworth. 1996. *Dissonant heritage: the management of the past as a resource in conflict*. Chichester – New York: John Wiley.
- Turčilo Lejla & Belma Buljubašić. 2017. „Etički standardi između biznisa i društvene uloge medija u Bosni i Hercegovini.“ *CM: Communication and Media* 12 (40): 93–118. <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2018/01/CM40-Ceo.pdf> DOI: 10.5937/comman12-14350.
- Žikić, Bojan. 2010. „Antropologija i žanr: naučna fantastika – komunikacija identiteta.“ *Etnoantropološki problemi* 5 (1): 17–34. <https://eap-iea.org/index.php/eap/article/view/819> DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v5i1.1>.
- Žikić, Bojan. 2012. „Poboljšanje tela i telesna zadovoljstva u naučnoj fantastici.“ *Antropologija* 12 (2): 81–104.

Извори

- Fuka, Ivor. 2012. „Reportaža: Lupiga u ‘srpskom’ Mostaru, jednoj od najsiromašnijih općina na Balkanu.“ Portal Lupiga. Pristupljeno 16. januara 2023. <http://lupiga.com/vijesti/reportaza-lupiga-u-srpskom-mostaru-jednoj-od-najsiromasnijih-opcina-na-balkanu>.
- Radio televizija Republike Srpske. 2019. „U Bileći počeli Ćorovići susreti pisaca.“ Pristupljeno 31. januara 2024. <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=351532>.
- SPKD „Prosvjeta“ – OO Gacko. 2019. „Ćorovići susreti 2019.“ Pristupljeno 31. januara 2024. http://www.prosvjetagacko.org/corovicevi-susreti-2019/#.XgO_20dKjIU.
- Svrdlin, Igor. 2018. „Promocija knjige ‘Đed koji je čuvao karpuzu’ Rada Likića – trijumf plemenitosti, poštenja i omaž Ljubinju i Hercegovini.“ *Moja Hercegovina portal*. Pristupljeno januara 2024. <https://mojahercegovina.com/promocija-knjige-djed-koji-je-cuvao-karpuzu-rada-likica/>.
- Svrdlin, Igor. 2019. „U Muzeju Hercegovine otvorena izložba u čast Nevesinjske olimpijade i nominacije ove manifestacije za UNESCO listu.“ *Moja Hercegovina portal*. Pristupljeno 31. januara 2024. <https://mojahercegovina.com/u-muzeju-hercegovine-otvorena-izlozba-u-cast-nevesinjske-olimpijade-i-nominacije-ove-manifestacije-za-unesco-listu/>.

Примљено / Received: 30. 05. 2024.

Прихваћено / Accepted: 12. 09. 2024.